

Cyrus Benson

"Dat moeten wij absoluut spelen"
Bij de honderdste verjaardag van
Het gezin Van Paemel (1903-2003)

Joris van Parys, auteur

"Ik zend U hierbij aangetekend ter inzage voor het Tweem. Tijdschrift het manuscript van een tooneelstuk in 4 bedrijven, getiteld Het Gezin van Paemel. Deze studie uit het Vlaamsche boerenleven is geheel oorspronkelijk nieuw, niet getrokken uit een mijner vroegere romans of novellen."

(Cyriel Buysse aan Lodewijk van Deyssel, 21.09.1901)⁽¹⁾

"Ton drame est tout à fait, tout à fait bien. [...] Je suis curieux de voir représenter ta pièce. Je souhaite qu'elle le soit, non par des cabots, mais par de simples ouvriers. Il y a là à tenter une expérience passionnante et j'accourrai du bout du monde pour y assister."

(Maurice Maeterlinck aan Cyriel Buysse, 05.09.1902)⁽²⁾

In opdracht van de Belgische Werkliedenpartij schrijft redacteur Auguste de Winne van de Brusselse krant *Le Peuple* in 1901 een reeks reportages over het Oost- en West-Vlaamse plattelandsproletariaat, die door toedoen van Eduard Anseele worden gebundeld in een boek⁽³⁾ waarvan in maart 1903 een Nederlandse vertaling verschijnt. "Mijn beste De Winne", zegt Anseele in een brief die in beide uitgaven als voorwoord wordt opgenomen, "In een goede honderd bladzijden legt u al de ongelukken, al de ellende van dit dapper en hard werkend Vlaams volk bloot: hoe het uitgezogen wordt door begerige meesters en verpletterd door een

Cyriel Buysse, 1902 (AMVC-Letterenhuis, Antwerpen)

almachtige priesterstand."⁽⁴⁾ Het verhaal van De Winnes tocht door de dorpen van de Schelde- en Leiestreek documenteert met de meest navrante feiten de sociale misstanden die achtergrond en context vormen van de naturalistische romans en novellen van Cyriel Buysse (1859-1932).

Door arm Vlaanderen is de titel van De Winnes boek. *Uit arm Vlaanderen* zou de voor de hand liggende titel zijn voor een verzameluitgave van de vroege verhalenbundels van Buysse: *Uit Vlaanderen* (1899), *Tè lande* (1900) en *Van arme mensen* (1901). De rechteloosheid van de plattelandsbevolking tegenover de machtswellust van plaatselijke potentaten zal de liberale advocaat Arthur Buysse - jongere broer van Cyriel - na zijn verkiezing tot volksvertegenwoordiger in 1909 motiveren om onmiddellijk een voorstel in te dienen tot wijziging van de landpachtwet in het voordeel van de pachter. Over de oude wet zegt Arthur: "*De eigenaar heeft het recht den landbouwer opzeg te doen met Kerstavond. Dat wil zeggen dat naar willekeur, zonder uitleg te geven de deurwaarder op 24 December den landbouwer zal komen verwittigen dat hij 's anderendaags verhuizen moet. Van 's anderendaags mag hij geen voet meer op zijn land zetten. Welk een prachtig wapen voor den dvingeland die zijn pachters onder den hiel wil houden.*"⁽⁵⁾

De toestanden die Arthur aanklaagt zijn de toestanden die Cyriel in 1901 gebruikt als grondstof voor *Het gezin Van Paemel*, een drama waarin de feodale machtsverhoudingen op het platteland en de verwoestende gevolgen daarvan voor het leven van kleine boeren worden blootgelegd in de meest levensechte dialogen die de Vlaamse toneelliteratuur rijk is. Op dat stuk overtreft Buysse waarschijnlijk nog de verwachtingen die Maurice Maeterlinck had toen hij hem feliciteerde met de novellenbundel *Tè lande*: "*Quant à vos dialogues de paysans, c'est là ce qui m'impressionne le plus, et je ne connais rien d'aussi sobre, d'aussi réel, d'aussi incontestable et je me demande quelle impression extraordinaire on ne pouvait pas attendre d'un drame écrit tout entier avec la certitude et la maîtrise qui apparaissent ici chaque fois que les personnages prennent directement la parole.*"⁽⁶⁾ Juist vanwege de dramatische kwaliteit van de dialogen in zijn prozawerk lijkt het verwonderlijk dat Buysse zich als toneel auteur na zijn debuut met de korte satire *De plaatsvervangende vrederechter* in 1896 vijf jaar lang alleen heeft beziggehouden met bewerkingen van romans en novellen. Als redenen waarom hij niet méér oorspronkelijk werk voor het theater heeft geschreven noemt hij zowel het ontbreken van een algemene omgangstaal in Vlaanderen als de perverse consequenties van het systeem van overheidssubsidies om de toneelkunst te bevorderen. "*Ik heb er nog wel eens aan gedacht voor het tooneel te schrijven*", zegt hij in een interview uit 1929, "*maar er is een onverwinbare hinderpaal: het dialoog, de taal. Er is in Vlaanderen geen beschaafde conversatietaal.*"⁽⁷⁾ Op de opmerking dat er toch vooruitgang wordt geboekt antwoordt hij: "*Zeker, dat is aan 't groeien. Maar voorlopig zou ik gedwongen zijn mijn personages gedeeltelijk beschaafd, gedeeltelijk Fransch, gedeeltelijk dialect te laten spreken, ten minste als ik écht wil zijn. En dit gaat eenvoudig niet*". Voor het subsidiesysteem heeft hij geen goed woord over: "*De Belgische regering is, o wee! op het rampzalig idee gekomen, officiële prijzen en premies uit te loven voor de beste toneelstukken, en prachtige jaarlijkse subsidies toe te kennen aan de officiële schouwburgdirecteuren, die bedoelde 'beste' stukken zouden opvoeren. Om die prijzen en premies te besteden moesten natuurlijk*

toneelcommissies gevormd worden. Door wie werden ze benoemd en wie zetelde er in? Mannen van 't vak? Dramatische schrijvers? Bekwame toneelcritici? Wel neen. [...] Van de tien waren er meer dan de helft totaal onbevoegden, en onder de zogezegd 'bevoegden' waren tenminste negentig percent toneelknul-
len, vastgegroeid in ouderwetse begrippen, mannen van achteruitgang, blind, doof en stom voor iedere nieuwe en frisse uiting van het dramatische kunstleven."⁽⁸⁾

Het Weekchrift voor Vlaanderen heeft het onomwonden over "eene zuivere kweekschool voor slechte tooneelschrijvers"⁽⁹⁾, een circuit van handige "premierschrijvers" die het gebrekkige systeem gretig misbruiken om hun waardelooze productie te laten subsidiëren, terwijl echte talenten niet aan de bak komen omdat hun werk niet voldoet aan de criteria van de onbenulligen die de beoordelingscommissies bevolken. Die constatering kan Buysse ten volle beamen: "de Vlaamsche schrijvers gevoelen zich, om zoo te zeggen, gebonden en gekneveld door de indirecte censuur van de officieele comités, die hun werken moeten goedkeuren en prijzen toekennen. [...] De schrijvers worden gebonden tot verouderde beginselen en regelen, die alle vrijheid, alle spontaneïteit verwoesten. Men vordert voor alles de geijkte voorschriften der moraal, men is zeer kuisch, zeer licht gechoqueerd en de dialoog moet litterair zijn - wel te verstaan in den professoralen en rhetorischen zin. Zoo hoort men dan elken avond stroopers, bedelaars, boeren spreken als een woordenboek. Het dialect is verbannen, de schilderachtige uitdrukkingen van den bodem zelf worden geminacht."⁽¹⁰⁾

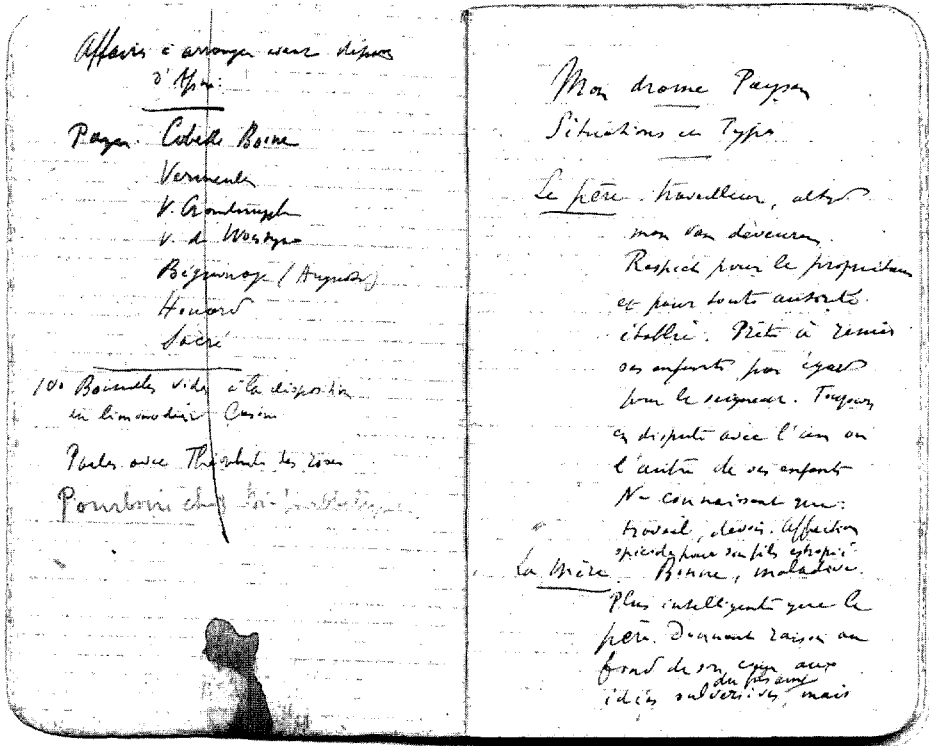
Wie de theaterprogramma's en de toneelrubrieken in de Vlaamse pers van de jaren 1890 tot 1900 doorbladert vindt een en ander overvloedig geïllustreerd. In 1894 bijvoorbeeld werden voor de driejaarlijkse toneelwedstrijd van de stad Antwerpen niet minder dan negenentwintig drama's ingezonden, draken als *Booze Riek*, *Roza Klaar*, *Arme Grootvader*, *Martha of Laster en Onschuld* waarvan de auteurs zich evident hadden gespiegeld aan *Roze Kate* en *Wilde Lea* van Nestor de Tière, de grote naam in het Vlaamse theater van die tijd. Hoewel De Tière zich heeft ontwikkeld tot pionier van het realisme in de Vlaamse toneelliteratuur, is het niveauverschil tussen zijn werk en dat van het legertje dramafabrikanten die hem navolgen vaak minder groot dan zijn reputatie doet vermoeden. Bij de plannen om *Roze Kate* in Parijs te laten opvoeren tekent *Het Weekchrift voor Vlaanderen* in 1902 nuchter aan dat het stuk "een droevig gedacht" zal geven van wat er in Vlaanderen tot meesterwerk wordt geproclameerd⁽¹¹⁾. Dat Buysse zich in *Het gezin Van Paemel* niet stoort aan literaire codes en modes, zal wel de voornaamste reden zijn waarom in dit stuk meer leven klopt dan in de verzamelde woordkunst van de late Vondel-epigoon Rafaël Verhulst, die de driejaarlijkse staatsprijs voor de periode 1901-1903 in de wacht sleept met zijn bijbels 'treurspel' *Jezus de Nazarener* en drie jaar later opnieuw laureaat wordt met het historisch drama *Semini's kinderen*. Slot van het verslag van de jury die *Jezus de Nazarener* bekroont: "Zoowel om de majesteit van het onderwerp als om den adel der gevoelens, de degelijkheid der bewerking en de schoonheid der taal, overtreft dit treurspel al de overige voorggelegde werken." (*Belgisch Staatsblad*, 15.06.1904). Bij de Antwerpse toneeluitgevers Janssens verschijnen van het stuk van Verhulst in twee jaar tijd drie herdrukken. Aan een uitgave van *Het gezin Van Paemel* zullen ze zich nooit wagen.

"Mon drame paysan"

Naar eigen zeggen heeft Buysse *Het gezin Van Paemel* geschreven nadat hij "diep was aangegrepen" door een voorstelling van *Op hoop van zegen*⁽¹²⁾. Herman Heijermans' visersdrama is voor het eerst opgevoerd op 24 december 1900 in Amsterdam. In Gent is het voor het eerst te zien op 7 december 1902 in de Minard, een voorstelling waarover Virginie Loveling bericht in een brief aan Nelly Buysse, de vrouw van haar neef Cyriel: "Op hoop van zegen gezien. Prachtig opgevoerd door den troep van Antwerpen. Het trof mij zoodanig dat ik er letterlijk ziek van ben geweest."⁽¹³⁾ Of Cyriel die eerste opvoering in Gent heeft gezien is niet bekend. In elk geval heeft hij een van de vroegste voorstellingen in Nederland bijgewoond, want de aantekeningen voor zijn eigen drama staan in een van zijn notitieboekjes vlak voor het kladje van het op zijn Haags winteradres geschreven in memoriam voor zijn vriend Albert Guequier, die eind februari 1901 overlijdt. Het stuk zelf schrijft hij waarschijnlijk grotendeels in zijn Vlaams zomerverblijf in Afsnee bij Gent, vanwaar hij het manuscript eind september aan het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* stuurt.

De ambitie om naam te maken als Franstalig auteur heeft Buysse al voor 1900 opgegeven, maar bij de uitwerking van zijn ideeën voor nieuw werk blijft hij pendelen tussen twee talen, getuige de synopsis en de korte typeringen van de personages die hij in zijn notitieboekje opschrijft in het Frans. Hoofdpersonage van wat hij daar "*Mon drame paysan*" noemt is boer Van Paemel, "*travailleur, altijd man van deveuren. Respect pour le propriétaire et pour toute autorité établie. Prêt à renier ses enfants par égard pour le seigneur. Toujours en dispute avec l'un ou l'autre de ses enfants. Ne connaissant que: travail, devoir.*"⁽¹⁴⁾ Moeder Van Paemel - "*plus intelligente que le père*" - probeert tevergeefs de vrede te bewaren tussen haar echtgenoot en de twee rebellen onder de zes kinderen: de oudste zoon Eduard en de gezonde deerne Cordula, die de tegenpool vormt van haar kwezelachtige zus Célestine. De dramatische spanning in het stuk hangt grotendeels samen met het generatieconflict tussen de vader, die de verpersoonlijking is van de oude boerenstand, en Eduard, de werkloze fabrieksarbeider die zich in zijn revolutionair idealisme wil aansluiten bij de grote staking van de socialisten. Op het eerste gezicht lijkt het krantenbericht over prerevolutionaire toestanden waarmee het drama op gang wordt gebracht een verwijzing naar de sociaal-politieke troebelen van maart en april 1902, maar aangezien het stuk al in januari en februari verschijnt in de eerste nummers van het maandblad *De XXe Eeuw* - voortzetting van het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* - gaat het om een samenloop van omstandigheden waardoor het bij de publicatie verrassend nauw aansluit bij de actualiteit⁽¹⁵⁾.

"Z' hên op 't volk geschoten, moeder", roept Eduard verontwaardigd terwijl hij in het eerste toneel van het eerste bedrijf de krant zit te lezen. "*In de twintig dueje en gekwetste, waaronder verschillende vreiwen en kinders. De soldoaten worden binnengevraagd.*" Als de troebelen voortduren zal ook zijn jongste broer Kamiel gemobiliseerd worden, weet hij. "*En de troebels zillen blijven duren, zuelang dat de boazen aan d'eischen van 't wirkvolk gien voldoenijnge 'n geven.*

Buysse's notitieboekje met aantekeningen voor Het gezin Van Paemel (AMVC-Letterenhuis, Antwerpen)

[...] We zijn d'r nondedzu, beu van, van huel ons leven lang veur 'n drueg stik brued lijk oarme sloaven te blijven wirken. We willen recht, we willen ons diel van 't gien da we zelve moaken. En goat 't mee zachtheid niet, 't zal mee geweld gebeuren. We zillen der veure vechten nondedzu, vechten tot ter dued!" In de ogen van zijn vader zijn de stakers leeglopers die hun verdiende loon krijgen als de gendarmen op hen schieten. Zelf twijfelt de boer geen moment wat hij tot aan zijn dood zal doen: "Wa da 'k zoe doen? Wirken zoe 'k doen, es 't hier niet, dan elders. Moar wirken, nondedzu! tot da 'k 'r bij valle."

Behalve in een paar geslaagde komische tonelen met Cordula's vrijer, de wildstroker Masco, laat Buysse zijn gezin - en zijn publiek - geen ogenblik op adem komen. Een aaneenschakeling van kommer en kwel is het, van begin tot eind: de baron wil de huur verhogen hoewel Van Paemel zo al nauwelijks het hoofd boven water houdt; de jongste dochter Romanie wordt zwanger gemaakt door de zoon van de baron; de invalide tweede zoon Désiré wordt ziek en sterft; Kamiel wordt gemobiliseerd en deserteert omdat hij niet op de stakers wil schieten; de wildstroker pleegt een aanslag op de

De hoofdfiguren uit de eerste opvoering van Het gezin Van Paemel: Isidoor Benoot als boer Van Paemel, Tercile Coppitters als moeder Van Paemel en Frans De Mey als Masco, de wildstroker

jonker die Romanie heeft misbruikt; Kamiel, Masco en Cordula zullen naar Amerika emigreren; Célestine gaat in een klooster en Romanie wordt weggestopt in een dienst buiten het dorp. De ouders blijven alleen achter met het kind van Romanie en moeten tot overmaat van ramp de boerderij waar ze hun leven lang hebben gewoond verlaten omdat de baron ze heeft verpacht aan een concurrent die de hogere huur kan betalen. "Eh bien voilà", zucht Van Paemel in de synopsis, "*Nous finissons comme nous avons commencé: seuls à nous deux.*" Het is een ware krachttoer dat Buysse de opeenvolgende tegenslagen waaronder het gezin uiteenvalt zo kundig weet te dirigeren dat zijn drama blijft boeien, al vertoont het ook kale plekken: terwijl Eduard en Cordula overtuigend getypeerd worden, zijn hun broers en zussen, in het bijzonder Désiré en Célestine, niet minder figurant dan het baronszontje Maurice en zijn nuffige fiancée Germaine. De schrijver heeft dus niet gedaan wat hij zich blijkens deze notitie had voorgenomen: "*dans Gezin v. Paemel / donner un peu plus de / caractère (relief) à 't Kwezelken / à Désiré / et Romanie [...] idem meer karakter aan / Maurice en Germaine.*"⁽¹⁶⁾ Wél zal hij de emigratie van een deel van het gezin Van Paemel naar Amerika 'hergebruiken' in zijn volgend toneelstuk: in hetzelfde notitieboekje staat een synopsis van *De landverhuizers* waarin de hoofdpersonen nog Masco en Cordula heten. Voor de definitieve versie van deze eenakter in drie tafereelen kiest Buysse andere namen - Cordula wordt Rozeken - maar het verhaal over de ellende van de berooide emigranten tijdens de lange zeereis en onmiddellijk na hun aankomst in New York blijft in grote lijnen ongewijzigd.

De vraag of boer Van Paemel is getekend naar een levend model is ondanks het gedocumenteerde bestaan van een gezin Van Pamel⁽¹⁷⁾ met een enigszins vergelijkbare samenstelling en familiegeschiedenis in de buurt van Nevele minder interessant dan de vaststelling dat Buysse heeft teruggegrepen op de novelle *Moeder*, die in 1893 in het eerste nummer van *Van nu en straks* verschenen is en in maart 1903 met een paar andere vroege verhalen wordt heruitgegeven in Flandria's Novellenbibliotheek. In *Moeder* heeft boer Van Lierde ook een eigenwillige oudste zoon die na een slaande ruzie met hem het ouderlijk huis heeft verlaten en naar Amerika emigreert; de jongste zoon moet net als Kamiel in *Het gezin Van Paemel* in militaire dienst, en op de achtergrond is de dochter met haar bastaard de schande van het gezin zoals Romanie dat in het toneelstuk is. Vader en moeder Van Lierde zijn als het ware voorstudies van boer Van Paemel en zijn vrouw. Overduidelijk is dat Buysse zich voor het laatste bedrijf direct heeft laten inspireren door de novelle. "*Bij het opgaan van het gordijn zit vader Van Paemel midden op de vloer met een hakmes kleine blokjes hout te klieven*", schrijft hij boven het eerste toneel. Bijna machinaal blijft de boer daar het hele bedrijf lang mee bezig, net zoals de vader in het laatste deel van de novelle: "*Midden in het keukentje neergehurkt, klieft Van Lierde brandhout met een hakmes [...]. Langzaam, treurig, met tussenpozen van stilzwijgen, klaagt hij van alles wat 'nen armen mens boven 't hoofd hangt.*"⁽¹⁸⁾

Eerste opvoering: 25 januari 1903

Misschien via Arthur Buysse komen de twee nummers van het Amsterdamse maandblad *De XXe Eeuw* waarin *Het gezin Van Paemel* gepubliceerd is in handen van de Gentse advocaat Reychler, een vriend van Anseele. De socialistische volksvertegenwoordiger zal een levendige herinnering bewaren aan die late avond waarop hij na een woelige Kamerzitting in het voorjaar van 1902 thuiskwam uit Brussel en bij zijn post een brief van Reychler over het toneelstuk van Buysse vond. Eigenlijk had Anseele helemaal geen zin meer om zo laat nog te gaan zitten lezen, maar Reychlers enthousiasme maakte hem nieuwsgierig genoeg om dat toch te doen - "*een beetje wrevelig toch, dat moet ik eerlijk bekennen; en toen ik om half drie 's nachts ging slapen had ik het boek uitgelezen en 's morgens vroeg was ik bij de kameraden en zegde hun: 'Ik heb iets gelezen; dat moeten wij absoluut spelen; dat moet Vlaanderen rondgaan'; en zoo is Het Gezin Van Paemel op de planken gekomen.*"⁽¹⁹⁾

Allicht zijn hoofdredacteur Aimé Bogaerts van *Vóoruit* en regisseur-acteur Frans de Mey van de Multatulikring, de Gentse socialistische amateurtoneelvereniging, de eerste kameraden van Anseele die Buysse's drama te lezen krijgen. Ook zij zullen onmiddellijk inzien dat ze met dit sterke stuk een buitenkans in handen hebben om de uitbuiting van het plattelandsproletariaat in eigen streek aan de kaak te stellen. Op de frontpagina van de edities van 11, 12 en 13 juni van *Vóoruit* maakt Bogaerts zijn publiek warm met een uitgebreide samenvatting. Zijn commentaar besluit hij met de aankondiging dat de Multatulikring dit drama overal in Vlaanderen wil doen kennen en waarderen: "*Dat moet mannen; dat is een werk van Volksvoorlichting; dat is de wrake die begint.*" Twee maanden later al verschijnt bij de Volksdrukkerij een tekstboekje in brochurevorm⁽²⁰⁾ waarmee De Mey en zijn spelers aan de slag kunnen. Een van de exemplaren bezorgt Buysse aan Maeterlinck, die begin september vanuit zijn Normandisch zomerverblijf enthousiast reageert. Met uitzondering van Tolstojs meesterwerk *De macht der duisternis* zou hij geen beter boerendrama kunnen noemen dan *Het gezin Van Paemel*: "*sobre, humain, d'une mesure, d'une force de pénétration, d'une simplicité, d'une honnêteté tragique que je trouve admirables. Quel dommage qu'il soit intraduisible.*"⁽²¹⁾ In het Gentse liberale weekblad *Het Volksbelang*, dat de literaire actualiteit in Vlaanderen doorgaans op de voet volgt, wordt pas eind november melding gemaakt van de bescheiden uitgave: "*Onder den titel: Het gezin van Paemel heeft de heer Cyriel Buysse een aangrijpend drama in vier bedrijven, realistisch van stijl en socialistisch van strekking, laten verschijnen in de volksdrukkerij Vóoruit te Gent. Dit drama brengt de boeren van den omtrek van Gent ten tooneele, sprekende uitsluitend hun platste dialect, terwijl de kasteelheeren hun gebroken Vlaamsch en hun Fransch 'met haar op' spreken. Het is eene zeer stoute en zeer ruwe greep in ons volksleven en eene vreemde verschijning op letterkundig gebied.*"⁽²²⁾

Als overtuigd liberaal kan Buysse er niet blij mee zijn dat hij zo direct met het socialisme wordt geassocieerd. "*U zult zeggen Het gezin Van Paemel is een socialistisch stuk*", voorkomt hij tien jaar later de vraag van een interviewer, "*maar ik verzeker u dat het toevallig is en het zou net zo goed kunnen gebeuren dat ik een stuk schreef dat antisocialistisch was. Maar aangezien de*

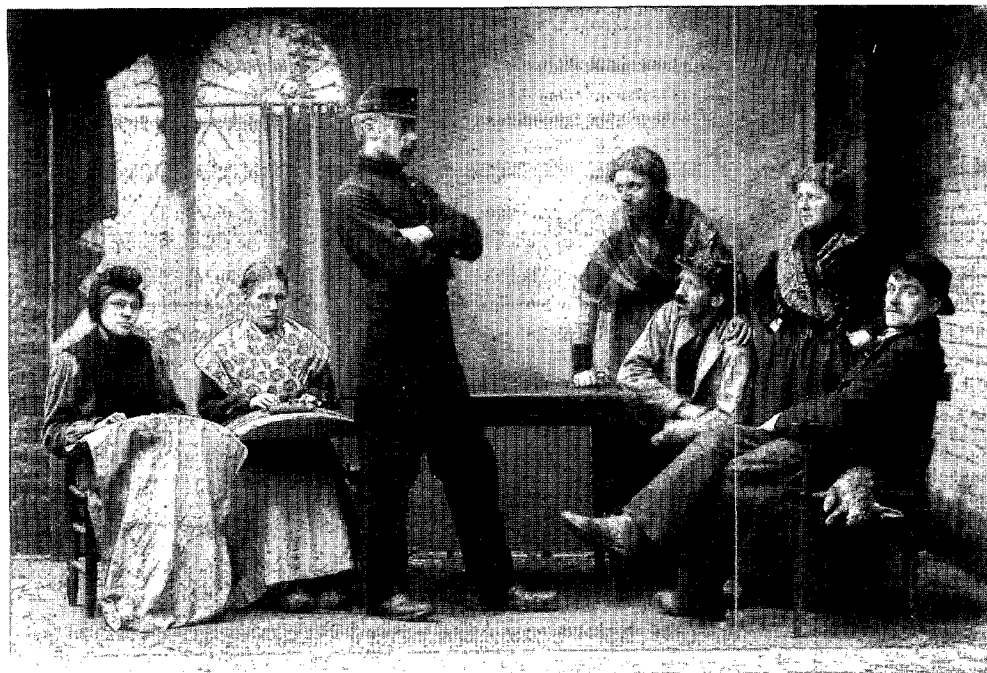
mindere klasse mensen zijn die veel onrecht wordt gedaan in de maatschappij, voel ik mij daartoe meer aangetrokken. [...] Ik ken de gehele opkomst van de Gentse socialisten, hun economische en sociale strijd, en ik vind het bewonderenswaardig, ik kan het niet helpen."⁽²³⁾

Hoewel de repetities eind november al aan de gang moeten zijn, rept *Het Volksbelang* met geen woord over de geplande voorstellingen door de Multatulikring. Buysse komt wel eens kijken en luisteren in Gent maar bemoeit zich geen moment met de aanpak van zijn stuk, allicht omdat hij zo opgetogen is over wat hij bij die amateurs te zien en te horen krijgt. Meubelmaker Isidoor Benoot *speelt* Van Paemel niet, hij *is* Van Paemel. Niet minder imponerend: de naaister Tercile Coppitters in de rol van de moeder. Omdat regisseur De Mey terdege beseft hoe belangrijk het is dat zijn Gents sprekende acteurs en actrices zich enigszins vertrouwd kunnen maken met de dialectklanken die Buysse bij het schrijven van de dialogen in zijn hoofd had, en met de sfeer van het platteland waarin hij zijn stuk situeert, wordt er tussen de repetities door tijd gemaakt voor een uitstap naar het Land van Nevele.

De datum van de eerste voorstelling wordt vastgesteld op zondag 25 januari. Plaats: de zaal Choeurs in het Feestlokaal van de Samenwerkende Maatschappij Vooruit in de Bagattenstraat. Toegangsprijs: twintig centiem. 'Lever de rideau': de 'politieke scherts' *Puntje* van Heijermans, een antiklerikale eenakter uit 1898 over een katholieke vereniging waarvan de secretaris, arbeider in een chemische fabriek, de uitbuiting door de fabrieksbazen beu is en tot afgrijzen van de pastoor socialist wordt. "Ja, zoo'n *chemische fabriek is niet gezond, niet gezond*," geeft de pastoor toe, al ziet hij dat niet als een excuus om zich te laten verleiden door "die *duivels*" van socialisten. Het voorprogramma heeft de verdiende bijval, "maar *Het Gezin Van Paemel droeg het succes van den avond weg*", schrijft de *Vooruit*-correspondent, die vindt dat zijn "*wakkere gezellen*" zichzelf in dit stuk overtroffen: "*De toejuichingen werden dan ook aan allen niet gespaard. Maar toen door gezel Prévost, namens de Multatuli's kring aan M. C. Buysse, schrijver van het stuk, een palm overhandigd werd als blijk van bewondering voor zijn talent en als herinnering aan dit schoon feest, dan dachten wij dat er geen einde zou gekomen zijn aan de toejuichingen.*"⁽²⁴⁾

In 1924 zal Buysse zelf naar aanleiding van de vijftigste verjaardag van 'de Multa' deze herinnering oproepen: "*Als de dag van gisteren herinner ik mij nog die eerste opvoering van het Gezin Van Paemel, nu reeds zooveel jaren geleden. Het is voorzeker aan niet veel tooneelschrijvers gegeven hun werk in de vertolking der acteurs sterker, intenser, kleurrijker en aangrijpender te zien leven, dan zij het in de drang hunner verbeelding geschapen hadden. Dit zeldzaam voorrecht heb ik bij de eerste opvoering van Het Gezin Van Paemel en ook bij deze van Drie Koningenavond mogen genieten. O, hoe wonder reëel leefde dat alles reeds als het scherm opging, dank zij de spelers. Mijn oude vriend Maeterlinck die naast mij zat, verklaarde mij: 'Het kan niet beter; in het Théâtre Antoine, te Parijs, zoudt ge geen volmakter spel bijwonen.*"⁽²⁵⁾

De jonge Karel van de Woestijne zal dat in geen geval willen tegenspreken. Hoewel het symbolisme van zijn debuutbundel *Het vaderhuis* - gedrukt in het najaar van 1903 - werelden verschilt van het naturalisme van *Het gezin Van Paemel*, zal de dichter op latere

Eerste bedrijf, vierde toneel: de veldwachter brengt het oproepingsbericht voor Kamiel

Tweede bedrijf, eerste toneel: het bezoek van de baronsfamilie

Derde bedrijf, eerste toneel: het bezoek van de pastoor

Vierde bedrijf, slottoneel: het afscheid van Eduard

leeftijd met oprechte bewondering terugdenken aan een opvoering van Buysse's drama door de amateurs van de Multatulikring die hij al in 1896 aan het werk had gezien in de Vlaamse versie van het volksdrama *Die Weber* van Gerhart Hauptmann: "*Hier stonden op de planken mensen die over dag hard hadden gewerkt, om zich 's avonds met hart en ziel over te leveren aan wat literatuur waar zij een deel van hun leven in terugvonden.*"⁽²⁶⁾ Na *De wevers* maakt Van de Woestijne bij de Multatulikring nog één keer een vergelijkbaar intense voorstelling mee:

"Het experiment werd jaren nadien door denzelfden kring hervat: Cyriel Buysse had in het Tweemaandelijksch Tijdschrift zijn drama Het Gezin van Paemel uitgegeven, een stuk waar zijne Vlaamsche rechters onmiddellijk in hadden erkend wat van Buysse's talent het echte bestanddeel is: zijn weergaloos-rake weergave van het Vlaamsche leven op het land; er is geen tweede in dit land om zoo onliterair-echt te zijn, en er zijn weinig schrijvers in de wereld die van de onmiddellijk-waargenomen natuur zooveel en zoowel overwogen kunst hebben gemaakt. Dat hadden de leden van voormelden kring gevat met al de onfeilbaarheid van hunne intuïtie: zij zouden Het Gezin van Paemel spelen zooals ze vroeger hadden gedaan met de Wevers. [...] Aan geen enkel groot acteur werd bij de vertooning van beide stukken gedacht: geen immers van de dilettanten-spelers had ooit een groot acteur gezien. Maar het ging er te beter, want te natuurlijker om"⁽²⁷⁾.

De helden van 25 januari zijn Benoot en De Mey, die de dankbare rol van de wildstroker voor zijn rekening heeft genomen. Buysse zelf is en blijft het meest onder de indruk van Tercile Coppitters. Een week na haar onverwacht overlijden in april 1914 schrijft hij in antwoord op een uitnodiging voor een opvoering in Antwerpen: "*Ik ben nog te zeer onder den indruk van Tercile Coppitters' dood om nu reeds in de rol van moeder Van Paemel, die zoo prachtig door Tercile geïncarneerd werd, een andere actrice te kunnen zien. Het spijt me zeer, maar 't zou mij een voortdurend lijden zijn. Ik kan mij die rol buiten Tercile niet voorstellen en voor mij is met haar moeder van Paemel in het graf gedaald.*"⁽²⁸⁾ Zelfs in 1924 nog zal hij nadrukkelijk verwijzen naar de actrice "*die van de rol van moeder Van Paemel iets zoo diep aangrijpends maakte, dat ik er nu nog, na zooveel jaren, niet zonder innige ontroering aan terugdenken kan.*"⁽²⁹⁾

Omdat de eerste opvoering niet plaatsvond in de Minard of de nieuwe stadsschouwburg duurt het even voor het tot de theaterwereld doordringt wat Buysse's drama voor de Vlaamse toneelliteratuur betekent. *Het Volksbelang* citeert op 31 januari uitgebreid uit het *Vooruit*-verslag maar had kennelijk geen eigen medewerker in de zaal. Gustaaf D'Hondt, vriend van Buysse en journalist van *La Flandre Libérale*, zat op 25 januari niet in de Vooruit maar in het stadstheater, 'Théâtre Néerlandais', voor de première van de 'lyrische comédie' *Achter slot!* van August Hendricx en Oscar Roels. Het Antwerpse toneelblad *Lucifer* rept in zijn edities van januari en februari met geen woord over *Het gezin Van Paemel*. Geen woord ook in de hele jaargang 1903 van het maandblad *Vlaanderen* waarin August Vermeylen en Herman Teirlinck periodieke overzichten van de literaire actualiteit publiceren. De eerste persreactie buiten Gentse socialistische kringen is een artikel van Maurice de Weert in het Brusselse blad *L'Art Moderne* van 1 februari.

Ironisch genoeg heeft De Weert zich pas op het laatste moment laten overtuigen om te gaan kijken, maar wellicht is juist het feit dat hij tot nu toe geen groot bewonderaar van Buysse was de reden waarom hij zo onder de indruk is: *"Aujourd'hui, après quarante-huit heures, je suis encore sous l'impression profonde du drame vraiment vécu qui s'est déroulé devant moi et du jeu si vrai des acteurs qui l'ont interprété."*⁽³⁰⁾

Waarmee de fatsoenlijke burger De Weert het ondanks zijn enthousiasme moeilijk heeft is het platte dialect en de ongekuiste taal waaraan de Gentse correspondent van *Lucifer* die op 24 februari de tweede voorstelling bijwoont zich al tijdens het lezen van de tijdschriftpublicatie heeft gestoord: *"Ik las Het Gezin Van Paemel bij zijn verschijnen in de XXe eeuw en die lezing was ontroerend voor mij, hoewel ik dikwerf aanstoot vond in de griezelige plathheid van taal en dialoog. Het wilde er bij mij maar niet in, dat al die krasse dingen maar het minst konden bijdragen tot het verhoogen van de impressie."*⁽³¹⁾ Niettemin noemt hij het stuk "een gebeurtenis op toneelgebied, die stellig vermeld wordt, door den gewetensvollen schrijver die eens de historie maakt van de evolutie onzer tooneelliteratuur." Vooruit vond de tweede opvoering nog beter dan de eerste, maar is een beetje teleurgesteld omdat de zaal niet helemaal vol was gelopen. Misschien kwam dat door het carnaval in de stad en door de socialistische demonstratie van dezelfde dag; misschien ook door de klerikale intimidatie waarnaar de krant al bij de aankondiging van de tweede voorstelling verwees: omdat Buysse een beeld geeft van "het leven der landbouwers, zooals dit leven werkelijke is", werd zijn drama na de eerste opvoering stilzwijgend "in den ban geslagen en is het - op straf van doodzonde - verboden er de opvoering van bij te wonen." Waaraan de redacteur onmiddellijk toevoegt: "Nu, eene zonde meer of min op onze roode conscience, geeft er niet zoo veel aan."⁽³²⁾

Voor *La Flandre Libérale* schrijft Gustaaf D'Hondt over de tweede voorstelling een uitvoerig verslag waaruit blijkt dat het publiek meer gemengd was dan op 25 januari en waarin hij de krasse taal van de dialogen helemaal anders beoordeelt dan zijn collega's van *L'Art Moderne* en *Lucifer*: *"Outre une assistance ouvrière compacte, suivant toutes les péripéties du drame poignant presque avec une attention religieuse, on y remarquait également un groupe assez nombreux d'artistes, de littérateurs et de dilettanti, dont quelques dames, venus là tout exprès pour goûter le côté le moins connu et le plus récent du beau talent de Buysse - le genre dramatique. [...]*

Et les violences et les crudités du dialogue, nous dira-t-on? Mon Dieu! Que nous importe! C'est là le langage propre à ces rustres, bons enfants, que l'auteur met en scène. Ils n'en peuvent rien si leur éloignement de toute éducation - parfois même de toute instruction [...] n'a pu adoucir leur primitivité désespérante. Ils parlent comme ils sentent - ils sont sincères. Et nous estimons que cela constitue un triomphe superbe quand un auteur, surmontant courageusement le flot de maniérisme qui menace de nous submerger et le dialogue conventionnel qui, même dans le théâtre moderne, égorge le naturel, parvient à laisser parler ses personnages à la manière qui leur est propre."⁽³³⁾

Het succes van de eerste twee opvoeringen blijkt overtuigend genoeg om ervoor te zorgen dat de derde en de vierde voorstelling op 22 en 29 maart kunnen plaatsvinden in een uitverkochte Minardschouwburg. "In de zaal was het een bonte mengeling van arbeiders, burgers, kunstenaars en critici", meldt Vooruit op 25 maart; "De vertooning geopend door een knappe

Postkoden

Bed ? doe in vol gien Roesat
doe K will wael

Moude & chendik & puerich

Thouz vol) Alle meere Je 37

bedonke wille. ^{als alle in gien day} K je vol

gawon na Kien gien Rypde

puer de piete quide ^{26 even in}

^{ly wly we me in doe gebied} Stalle Toument gelaent van

Thouz gelaent, munguel in 2000

(bede of ~~...~~ of)

Moude

O, vander, hou in meere
e bed me meere ryge doe

Roude gine broose jonge in

es

voordracht van gezelschap Provost, sloot onder donderende toejuichingen en het geroep 'De schrijver! De schrijver!' M. Buysse verscheen op het tooneel van zijn talentvolle medewerkers omringd, door heel de zaal warm toegejuicht." Voor Buysse moet dit moment van glorie op een Vlaams theaterpodium een extra dimensie hebben omdat de officiële literaire wereld in Vlaanderen hem compleet negeert en de literaire actualiteit in maart 1903 wordt gedomineerd door de publiciteit rond de eerste nominatie van Stijn Streuvels als Belgisch kandidaat - naast de Franstaligen Maeterlinck en Gilkin - voor de Nobelprijs. Streuvels zelf staat er verstoemd van dat hij vier jaar na de publicatie van zijn eerste boek al voor deze internationale superprijs wordt voorgedragen, maar bij de katholieke volksvertegenwoordiger en latere minister August Delbeke, ex-bakker en geboortig uit Kortrijk, is er geen plaats voor twijfel of zijn voormalige vak- en streekgenoot de nominatie verdient: "*In ons land werd niets geschreven 't zij in 't Vlaamsch, 't zij in Fransch proza, dat de schetsen van Streuvels waard is. Gorki, de wereldberoemde novellenschrijver, blijft ver beneden den Vlaamschen schrijver.*"⁽³⁴⁾

Honderd jaar

Tussen 1904 en 1914 doet de Multatulikring wat Anseele, Bogaerts en De Mey zich hadden voorgenoemd: het stuk in heel Vlaanderen bekend en populair maken. Dat doen ze overigens ook met het reeds in 1899 gepubliceerde maar nooit eerder opgevoerde *Driekoningsavond*, dat zijn première beleeft op 25 oktober 1903. Eind december volgt nog de eerste opvoering van *De landverhuizers*, zodat het wel lijkt of Buysse de huisdramaturg van de Multatulikring is. Hoewel hij zelf zegt een voorkeur te hebben voor *Driekoningsavond*, vanwege "*het stille, brute spel*" van Benoot in de rol van Cloet, wordt *Het gezin Van Paemel* terecht zijn duurzaamste succes als toneelstuk. In Oostende en in Kortrijk, in Geraardsbergen, in Mechelen, Leuven en Brussel, overal zijn de reacties even enthousiast. In 1904 is het stuk voor het eerst ook in Amsterdam te zien, dankzij de Nederlandsche Tooneelvereniging die vier jaar eerder *Op hoop van zegen* bekend heeft gemaakt. Natuurlijk is de Nederlandse versie niet te vergelijken met de twee opvoeringen die de Multatulikring in februari 1912 op uitnodiging van de vereniging Kunst aan het Volk in de Amsterdamse Plantage Schouwburg zal neerzetten: "*Na de eerste akte viel het doek en was er gedurende enkele seconden een volledige stilte hoewel de zaal barstens vol zat, maar toen ineens brak er een donderend gejuich los, minuten lang moest het gordijn opnieuw gehaald worden.*"⁽³⁵⁾

In de Vlaamse stadstheaters begint de succescarrière van *Het gezin Van Paemel* pas na de Antwerpse huldiging van Buysse in april 1911, die gepaard gaat met een galavoorstelling door de Multatulikring in de KNS. In november van dat jaar is er een 'eerevoorstelling' door en in de Brusselse KVS met de jubilerende directeur Edmond Hendriks in de hoofdrol. Tussen het selecte publiek zitten twee bedaagde heren die om zeer uiteenlopende redenen met gemengde gevoelens zullen toekijken: Nestor de Tière en burgemeester Adolphe Max⁽³⁶⁾. Begin juli 1914, vlak voor de Eerste Wereld-

oorlog uitbreekt, heeft de veertigste voorstelling door de Multatulikring plaats in de Antwerpse Opera, en in oktober 1918, een maand voor het einde van de Duitse bezetting, is het stuk opnieuw te zien in de Brusselse KVS. De voorstelling van 9 oktober komt ter sprake in de *petite histoire* die Karel van de Woestijne als correspondent van de NRC schrijft nadat hij te weten is gekomen dat de Duitsers van plan zijn Brussel te ontruimen. Natuurlijk wil hij het spectaculaire nieuws zo snel mogelijk melden aan zijn vrienden Vermeylen en Teirlinck, die hij denkt aan te treffen "in den Vlaamsche Schouwburg, waar zij als leden der stedelijke Tooneelcommissie aanwezig moeten zijn." In het theater vindt hij alleen een paar andere vrienden, "wien ik het ontruiming-nieuwsje meêdeel. Aldus ontstaat ontsteltenis in een loge, de rest van de zaal blijft genoegelijk luisteren naar Cyriel Buysse's 'Gezin van Paemel'. Ditmaal ga ik mij haast ergeren; het windt mij op, die menschen daar zoo rustig te zien zitten, en een traantje weg te pinken als vader Van Paemel weêr maar eens één zijner kinderen vervloekt..."⁽³⁷⁾

Buysse's drama overleeft ook de beeldstormerij in de naoorlogse toneelwereld. In de Antwerpse KNS speelt in 1924 directeur Oscar de Gruyter de rol van boer Van Paemel. Herman van Puymbrouck heeft het in een gesprek met Buysse over "de kapitale rol van De Gruyter, die trouwens reeds in zijn studententijd hoog opliep met uw werk",⁽³⁸⁾ maar de gereputeerde beroepsacteur kan de amateur Isidoor Benoot niet doen vergeten. Benoot is zo vergroeid met de rol van zijn leven, dat hij ze tot zijn afscheid van het toneel in 1948 in totaal 145 keer zal spelen.

In 1963 krijgt de boer via het massamedium televisie een nieuw gezicht: voor duizenden Vlamingen die nooit een voet in een theater zetten of een boek van Buysse hebben gelezen zal *Het gezin Van Paemel* een begrip worden dankzij de primitieve registratie van de Brusselse KVS-productie met de Gentenaar Robert Maes in de hoofdrol en zijn jonge stadsgenoot Jef Demedts als Masco. Gaston Durnez zit er als vijftientwintigjarig journalist "met stijgende spanning en zelfs met tranen in de ogen" naar te kijken en zal later constateren dat zoiets hem geen tweede keer is overkomen⁽³⁹⁾. Voor de buitenjongen van twaalf die Guido van Heulendonk in 1963 is betekent het een memorabele eerste kennismaking: "Cyriel Buysse kwam mijn leven binnen via de televisie. [...] Tot op de dag van vandaag kan ik, als zat ik opnieuw voor ons af en toe rollende zwart-wit scherm, hele scènes naar boven halen, dialogen doen opklinken, met gezicht en stem van de acteurs erbij. 'Hij zat daar zue schuen op zijn poepken...' - 'Kamiel, 'n schiet op ouw eigene broere niet!' - 'Uitschiên mee oale voeren, Dees, 't stijkt te vele!'"⁽⁴⁰⁾

Vergelijkbare emotie bij de zestigjarige Louis Paul Boon in 1972: "Ik krijg er tranen bij in de ogen, Cyriel Buysse. Onlangs heeft een Aalsterse toneelkring nog maar eens uw onsterfelijk *Gezin Van Paemel* opgevoerd, en haast met schroom heb ik die mensen gevraagd of ik er in meespelen mocht. Ik kreeg de rol van de postbode, die gij in uw stuk "de fakteur" noemt. Geen enkele repetitie of ik was er, gewoon om even op te komen in het vierde bedrijf en uit te roepen: Kek nekeer hier, boer van Pomele, wâ da'k hier heb veur ulder."⁽⁴¹⁾

Niet te vergelijken: de film van Paul Cammermans uit 1986 met Senne Rouffaer; "dit was het 'Gezin' niet meer", vindt Van Heulendonk met reden, "dit was cinéma. Andere taal, ander verhaal, te veel kleur, te veel muziek."⁽⁴²⁾

Herentoneel

In de parochiezalen van Vlaanderen blijft *Het gezin Van Paemel* tot in de jaren dertig taboe. Het voorstel van Nevelse toneelamateurs om het stuk eindelijk ook eens in het geboortedorp van de schrijver op te voeren stuit op een onverbidlijk veto. Als ze dat negeren, zal hun toneelbondje niet lang meer bestaan, belooft meneer pastoor. Hoe populair *Het gezin* desondanks blijft, illustreert de bewerking voor 'heerentoneel' door Jozef Carpentier die in 1944 onder de titel *De familie Van Hulze* in Antwerpen verschijnt in Janssens' Tooneelbibliotheek, voorafgegaan door deze 'Waarschuwing': *"Na de succesvolle reeks opvoeringen die in 1943 te Antwerpen in den Koninklijken Nederlandschen Schouwburg van Cyriel Buysse's Het Gezin van Paemel gegeven werd, ontvingen wij van verschillende dilettantenverenigingen die enkel stukken voor het heerentoneel ten toneele kunnen brengen, het verzoek om hun een bewerking voor heeren alleen van Buysse's machtige werk te bezorgen. [...] Het resultaat is bevredigend, alhoewel de verandering van de verschillende meesterlijke vrouwenrollen in heerenrollen ipso facto een ondankbare opgaf was."* (43)

Ondankbaar? Niet alleen heeft de bewerker de vrouwenrollen herverdeeld en de dialogen vertaald in algemeen Vlaams, hij heeft zich ook een aantal dubieuze ingrepen gepermitteerd die niets te maken hebben met de omzetting naar herentoneel. Een kras voorbeeld is de manier waarop hij het bittere slottoneel heeft verzoet. Bij Buysse zegt Eduard met gebalde vuist: *"Den tijd 'n es nie verre mier da zulke dijngen nie mier 'n zille gebeuren. 't Ure van de wroake zal wel hoast gekomen zijn."* In de versie van Carpentier zegt de oudste zoon Valeer 'knarsetandend': *"Gelukkig zijn alle edellieden zoo niet. En den tijd is niet verre meer dat zulke dingen niet meer zullen gebeuren. Het uur van het werkvolk zal welhaast gekomen zijn."* Op het moment dat Eduard afscheid neemt geeft moeder hem nog snel een kruisje: *"G'n geleuf gij doar wel nie an, moar 't es toch nog nen treust veur mij."* In de bewerking geeft de grootvader bij zijn kruisje hetzelfde commentaar: *"Gij geloofi daar wel niet aan, maar 't is toch nog nen troost voor mij."* Eduard reageert niet, maar de Valeer van Carpentier verrast iedereen met deze reactie: *"'k Geloof er weer aan, grootvader. De aalmoezenier van de gevangenis heeft me er weer aan doen gelooven."* Grootvader: *"Is 't waar, jongen? O, dat maakt me nog ééns zoo gelukkig."*

Uitverkocht ...

Cyriel Buysse heeft het einde van de klerikale boycot niet mogen beleven. Toen het eindelijk zover was - circa 1960 - werd zijn zoon René uitgenodigd om een opvoering van *Het gezin Van Paemel* in Sint-Martens-Latem op te luisteren met zijn aanwezigheid. René maakte zelf de bedenking dat zijn vader hem daar in die parochiezaal had moeten zien zitten: als eregast op de eerste rij, in het midden, naast de pastoor.

Op 25 januari 2003 - dag op dag honderd jaar na de eerste opvoering - haalt het Gentse Publiektheater *Het gezin Van Paemel* de 21e eeuw binnen met de première van een bewerking waarin het generatieconflict en de angst voor de onzekere toekomst als

universele en meer dan ooit actuele thema's centraal staan, maar Cyriel Buysse kan niet levendiger aanwezig zijn dan in de parochiezaal van Wijnendale-Torhout, waar Theater 't Fonteintje in november en december 2002 zijn vijftienvestig bestaan viert met een West-Vlaamse versie van het originele stuk. Dertien voorstellingen waren er gepland. Wegens overrompelende belangstelling worden het er vijftien. In totaal bijna 4000 toeschouwers. In het Publiektheater in Gent zijn alle voorstellingen maanden voor de première uitverkocht. Stof tot nadenken voor uitgevers die ervan uitgaan dat er geen publiek meer is voor Cyriel Buysse.

- (1) Zie H.G.M. PRICK, Cyriel Buysse en Lodewijk van Deyssel. In: *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap VII*, Gent, 1991, p. 22. In het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* van Albert Verwey en Lodewijk van Deyssel zijn van Buysse eerder een aantal novellen en de toneelbewerkingen *Driekoningenavond* (1899; naar de novelle *De biezenstekker*) en *Maria* (1900; naar de roman *Het recht van de sterkste*) gepubliceerd.
- (2) Maurice Maeterlinck Stichting (MMS), Gent.
- (3) A. DE WINNE, *A travers les Flandres*, Gent: Volksdrukkerij, 1902 (heruitgave in 1909).
- (4) Brief van Edward Anseele. In: A. DE WINNE, *Door arm Vlaanderen*, Leuven, 2001, p. 9; de Leuvense heruitgaven van 1982 en 2001 zijn bewerkingen van de oorspronkelijke tekst.
- (5) Citaat in J. EGGEN, Advocaat Arthur Buysse. In: *'t Zal Wel Gaan*, Gent, 1910, pp. 97-98.
- (6) Maurice Maeterlinck aan Cyriel Buysse, Gent, 28.11.1899 (MMS).
- (7) Zie H. VAN PUymbrouck, Op Bezoek bij Cyriel Buysse. In: *De Schelde*, 15.09.1929.
- (8) Het Vlaamsche Tooneel. In: *Het Vaderland*, 31.07.1906; herdrukt in Aanvullingen bij het *Verzameld Werk* van Cyriel Buysse. In: *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap III*, Gent, 1987, pp. 21-22.
- (9) Onze Vlaamsche Premieschrijvers. In: *Het Weekchrift voor Vlaanderen*, 31.05.1902, p. 1.
- (10) Het Vlaamsche Tooneel [...].
- (11) *Het Weekchrift voor Vlaanderen*, 10.05.1902, p. 1. Vgl. August Vermeylen aan Emmanuel de Bom, 30.9.1890: "Het stuk van Nestor - de Wolvin uit 't Zwartbosch, brrrr! - is een draak met zeven of acht bulen." (AMVC, V4655)
- (12) J. DE MAEGT, Bij Cyriel Buysse. In: *Den Gulden Winckel*, september 1929, p. 241.
- (13) Virginie Loveling aan Nelly Buysse-Dyserinck, Nevele, 02.01.1903 (Universiteitsbibliotheek Gent).
- (14) *Mon drame Paysan*. Situations et personages (AMVC, B995/H).
- (15) Zie *Leve het Algemeen Stemrecht! Vive la Garde Civique! De strijd voor Algemeen Stemrecht*, Leuven 1902, Gent - Leuven, 2002.
- (16) *Mon drame Paysan* [...].
- (17) Zie A. STROBBE, Het gezin Van Paemel: een verhaal uit de Kontenhoek? In: *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap XVI*, Gent, 2000, pp. 227-244.
- (18) *Cyriel Buysse. Verzameld werk*, deel 4, Brussel, 1977, p. 240.
- (19) Redevoering van den heer Edw. Anseele, schepen der stad Gent. In: *Huldebetoon Cyriel Buysse op Zondag 9 April 1911. Feestschrift*, Antwerpen, 1911, p. 45.
- (20) Cyriel Buysse aan Maurice Maeterlinck. Afsnee 18.07.1902 (MMS).
- (21) Maurice Maeterlinck aan Cyriel Buysse, Gruchet, 05.09.1902 (MMS).
- (22) *Het Volksbelang*, 22.11.1902, p. 3.
- (23) E. D'OLIVEIRA, '80 en '90 aan het woord. Amsterdam, 1966, p. 118. Oorspronkelijk in: E. D'OLIVEIRA, *De jongere generatie*, Amsterdam, 1913.
- (24) In het Feestlokaal. In: *Vooruit*, 27.01.1903, p. 3. Vgl. J. DE GRAEVE, Herinneringen aan Cyriel Buysse: "De veteranen van de Multatuliking kunnen ervan vertellen dat hij met hen 'uitging' na de vertoeningen van zijn meesterwerk *Het Gezin Van Paemel*, alsof hij een der hunnen was." In: *Vooruit*, 31.07.1932.

- (25) Bij het 50-jarig jubileum van den Multatuli's Kring, Deurle, april 1924 (AMVC, B995/H). Zie: De Multa en Cyriel Buysse. In: Ch. DE BRUYCKER sr., *De geschiedenis van de Multatuli-kring Gent van zijn stichting af tot 1940*, Gent, 1965, pp. 48-60. Vgl.: De Multatuli-kring en Cyriel Buysse. In: E. DE BOM, *Nieuw Vlaanderen. Kunst en leven*, Brussel, 1925, pp. 252-260.
- (26) K. VAN DE WOESTIJNE, Een tooneelvertooning. In: *Karel van de Woestijne. Verzameld journalistiek werk*, X. Gent, 1992, p. 653; oorspronkelijk in: *NRC*, 01.12.1921.
- (27) K. VAN DE WOESTIJNE, Een tooneelvertooning [...], pp. 654-655.
- (28) Cyriel Buysse aan Emmanuel de Bom, 15.04.1914 (AMVC, B995/B).
- (29) Zie noot 25.
- (30) M. DE WEERT, Het Gezin Van Paemel. In: *L'Art Moderne*, 01.02.1903, pp. 35-36.
- (31) BALDWIN, Het Gezin Van Paemel. In: *Lucifer*, 01.03.1903.
- (32) *Vooruit*, 24.02.1903, p. 3.
- (33) G. D'H. (Gustaaf D'Hondt), Chronique Théâtrale. In: *La Flandre Libérale*, 27.02.1903, p. 1.
- (34) *Het Volksbelang*, 21.03.1903; het citaat is de vertaling van een uitspraak van Delbeke in *La Métropole*.
- (35) Ch. DE BRUYCKER, *De geschiedenis van de Multatuli-kring [...]*, p. 55.
- (36) Zie H.C., Over Het Gezin van Paemel. In: *Uilespiegel. Maandelijksch tooneelblad van Brussel*, 20.09.1930.
- (37) K. VAN DE WOESTIJNE, De laatste maand der bezetting (I). In: *Karel van de Woestijne. Verzameld journalistiek werk*, IX, Gent, 1992, p. 405; oorspronkelijk in: *NRC*, 22.11.1918.
- (38) H. VAN PUYMBROUCK, Op Bezoek bij Cyriel Buysse. [...].
- (39) G. DURNEZ, Tranen om het Gezin Van Paemel. In: *Vlaamse schrijvers. Vijftewintig portretten door Gaston Durnez*, Antwerpen-Amsterdam, 1982, pp. 127-133.
- (40) G. VAN HEULENDONK, Op zoek naar de verloren wereld. In: *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap XVI*, Gent, 2000, p. 11.
- (41) L.P. BOON, Sususususut, Cyriel Buysse! In: Programmabrochure bij de opvoering van *Driekoningenavond* in de KNS te Gent van 20.5 tot 12.6.1972.
- (42) Zie S. DECOCKER, De personages in *Het gezin Van Paemel* van Paul Cammermans. Over het adapteren van toneel aan film. In: *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap VI*, Gent, 1991, pp. 81-123.
- (43) *De familie Van Hulze. Drama in 4 bedrijven naar Cyriel Buysse's "Het Gezin van Paemel"*, voor het heeren toneel bewerkt door Jozef Carpentier, Antwerpen, 1944, p. 2.

Tekstuitgaven

- *Het Gezin Van Paemel*, Gent, 1902.
- *Het huisgezin van Paemel*, Amsterdam, 1904.
- *Het Gezin van Paemel. Vier tooneelstukken*, Gent, 1930 (met *Driekoningenavond*, *Sususususut!* en *De plaatsvervangende vrederechter*)
- *Het gezin Van Paemel*. In: *Cyriel Buysse. Verzameld werk*, deel 6, Brussel, 1980.
- *Het gezin Van Paemel*. In het Buysse-deel van de reeks *Klassieken uit Vlaanderen*, Brussel, 1996.